

Stemmen uit de oorlog

Een kritische terugblik op de tentoonstelling Gekleurd Verleden

WILLEM ERAUW*

De stilte doorbreken en de bezoeker doen nadenken over het oorlogsverleden in Vlaanderen : dat was in een notendop de bedoeling van de tentoonstelling *Gekleurd Verleden. Familie in oorlog*. Gedurende vijf maanden (van 26 november 2010 tot 25 april 2011) kon de tentoonstelling dertigduizend bezoekers naar de Gentse kunsthall Sint-Pieters lokken. Samen met Bruno De Wever van het Instituut voor Publieksgeschiedenis van de Universiteit Gent en Rudi Van Doorslaer van het SOMA waren de initiatiefnemers van Kunsthall Sint-Pieters ervan overtuigd dat de tijd was gekomen om een breed publiek in contact te brengen met een stuk verleden dat al te lang verdrongen was gebleven. In tegenstelling tot onze buurlanden had de specificiteit van de Vlaamse collaboratie met zich meegebracht dat het oorlogsverleden niet zonder meer kon worden geïntegreerd in het historische bewustzijn, nauwelijks een rol kon spelen in populaire fictiereeksen en problematisch is gebleven voor publieke vormen van herdenking¹.

Ruim zeventig jaar na het begin van de oorlog achtten enkele toonaangevende historici de tijd rijp om het oorlogsverleden in zijn veelkleurigheid aan het grote publiek

voor te spiegelen, te becommentariëren en verklaren. De titel *Gekleurd Verleden* is misschien ietwat misleidend, in een eerste reactie zullen sommigen wellicht een tentoonstelling met oorlogsfoto's in kleur hebben verwacht. Het begrip is echter een metafoor, dat het tweespalt tussen verzet en collaboratie, tussen goed en fout, wil doorbreken en nuanceren. Vooraleer de bezoeker de tentoonstelling binnenstapt wordt die bedoeling op een metershoge pancarte duidelijk gemaakt : de tentoonstelling zal u onderdompelen in de leefwereld van tien getuigen, waarbij geen onderscheid tussen goed en fout wordt voorgehouden; zonder het verleden te willen banaliseren is het de bedoeling dat u het verleden beter leert kennen en kritisch beoordelen.

Vervolgens wordt de bezoeker in contact gebracht met het oorlogsverleden door de verhalen van tien getuigen. Elk bezoeker krijgt een audiofoon waarmee de verhalen, via de stem van acteurs, tot leven worden gewekt. Dit gebeurt op een bijzonder suggestieve manier. De getuigenissen worden geënceneerd alsof ze van net na de oorlog dateren. De oorlogservaring klinkt nog levendig in de stem door. Het is allemaal net voorbij. Tien getuigen

1 Deze intenties staan te lezen in de inleiding van de fraai uitgegeven catalogus : BRUNO DE WEVER, MARTINE VAN ASCH, RUDI VAN DOORSLAER, *Gekleurd Verleden. Familie in oorlog*, Tielt, 2011, p. 9-15.

vertellen hoe hun leven in de voorbije jaren overhoop is gehaald. In de stemmen klinkt de opluchting, de euforie en de verwarring van de bevrijdingsdagen. In vele stemmen klinken ook traumatische ervaringen : er is iets gebeurd dat men niet kan bevatten, niet kan aanvaarden, iets dat nooit een gewone plaats in de herinnering zal kunnen innemen.

Dagelijks leven

Bijzonder aan deze tentoonstelling is dat de bezoeker in eerste instantie niets te weten komt over het grote verhaal van de tweede wereldoorlog. Geen uitleg over het hoe en waarom van die breuklijn in de twintigste eeuw. Er wordt gefocust op hoe oorlog en bezetting worden ondergaan in het dagelijks leven van tien getuigen. Door het ontbreken van het grote oorlogsverhaal krijgt de bezoeker de kans zich onder te dompelen in het dagelijkse leven in oorlogstijd, in de dagelijkse strijd om te overleven. De getuigen hadden vaak zelf geen weet wat er zich buiten hun eigen leefwereld afspeelde of hoe het allemaal zou aflopen.

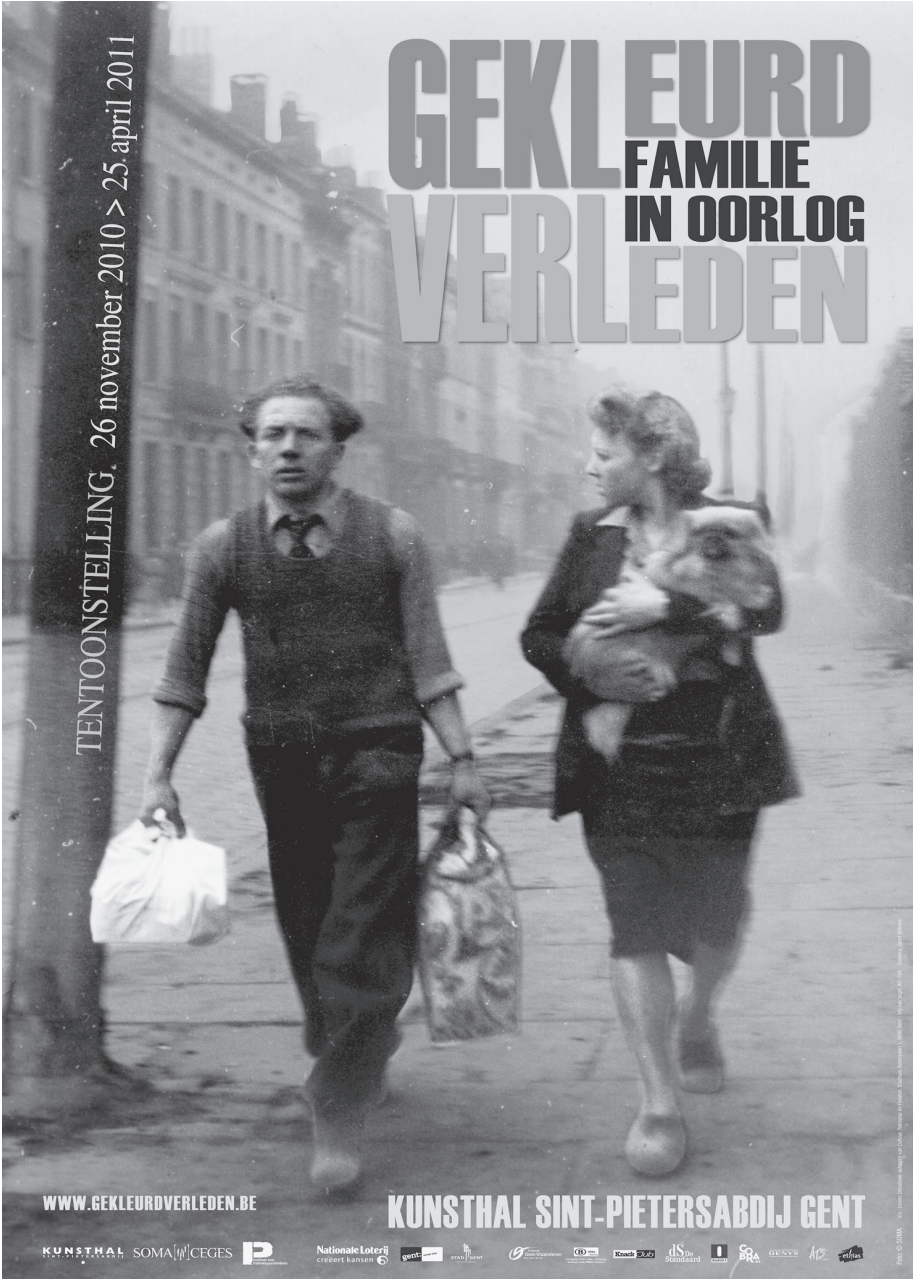
In de diversiteit van die getuigen is gepoogd een veelkleurig beeld weer te geven. De getuigen zijn jong en oud, mannen en vrouwen, leven in de stad en op het platteland van West-Vlaanderen tot de Kempen, afkomstig uit de collaboratie en het verzet, gedreven door idealisme, zelfbehoud of winstbejag. Een boerenjongen, een schoolmeisje, een arts, een linkse intellectueel, een militant van de nieuwe orde, een bakkersvrouw met een davidster... alhoewel iedereen weet wie er goed en fout was, krijgen alle getuigen een stem, zonder moreel

te worden veroordeeld. Verschillende getuigen hebben de dood onder ogen gezien, als oostfronter of als gevangene in een concentratiekamp. Natuurlijk kon de joodse stem niet ontbreken, als getuige van vervolging en genocide die de beeldvorming over de oorlog zo sterk heeft bepaald. Hoe divers en veelkleurig de getuigen ook klinken, steeds gaat het om gewone mensen die hun lot nauwelijks in handen hadden.

De setting waarin de leefwereld van de getuigen wordt voorgesteld, is al even suggestief als de stemmen zelf. Elk getuige heeft een eigen niche, een afgescheiden cocon waarbinnen allerlei objecten en attributen zijn opgehangen of opgesteld die het dagelijkse leven van de betrokkene verbeelden. Foto's, brieven, krantenfragmenten, bevelschriften, voedselbonnen, een bewaard gebleven uurwerk en andere kleine symbolische voorwerpen versterken de authenticiteit van de getuigenis. Daarnaast zijn er ook grotere attributen die de inleving van de bezoeker stimuleren : een schoolbank, een strobaal, een dokterstas, allereerste huisraad, een stapelbed uit een concentratiekamp. De stem in de audiofoon begint vanzelf te spreken wanneer de bezoeker de niche binnenstapt. Luisterend naar de stem en omgeven door de attributen, afgescheiden van de rest van de zaal, kan de bezoeker zich geheel inleven in het personage en zijn leefwereld.

De experts aan het woord

Na deze eerste grote zaal wordt de bezoeker naar de tweede zaal geleid, waar de tien getuigenissen in een historische context worden geplaatst. Dat gebeurt door tien

TENTOONSTELLING, 26 november 2010 > 25 april 2011

GEKLEURD FAMILIE IN OORLOG VERLEDEN

WWW.GEKLEURDVERLEDEN.BE

KUNSTHAL SINT-PIETERSABDIJ GENT

KUNSTHAL SOMA CEGES Nationale Loterij credit kansen gsm+ sms+ tv+ radio+ dS De standaard BRa DENYS A2

Foto © SOMA

- De affiche met aankondiging van de tentoonstelling Gekleurd Verleden. Man, vrouw en hondje zijn op de vlucht voor een bombardement in Brussel op het einde van de oorlog. (Foto SOMA nr. 26824)

schermen waarop evenveel experts deskundige uitleg geven bij de tien verhalen. De getuigenissen worden door de historici in een breder kader verklaard, aan de hand van thema's zoals de verplichte tewerkstelling, rantsoenering, collaboratie, verzet, Jodenvervolging etc. Vanop het scherm kijkt de historicus de bezoeker recht in de ogen, alsof die moet worden overtuigd dat een kritische context nodig is om verantwoord met het verleden te kunnen omgaan. Werd de bezoeker in de eerste zaal met het verleden in contact gebracht via getuigen, herinneringen, foto's en allerlei objecten, in de tweede zaal willen de tentoonstellers hem pas echt tot inzicht brengen. Analyse, context, wetenschappelijke verklaring en kritische distantie zijn trouwens noodzakelijk om in te gaan tegen vereenvoudiging en mythevorming, zo luidt het in de inleiding van de catalogus. Pas wanneer de bezoeker zich een kritisch oordeel zal hebben gevormd, zal het project *Gekleurd Verleden* geslaagd zijn, zo besluiten de initiatiefnemers².

Met hun project willen de initiatiefnemers de relatie en dialoog tussen geschiedenis en herinnering zichtbaar maken. De authenticiteit van de getuige en de uitleg van de historicus vormen een veelkleurig geheel, een caleidoscopisch beeld³. Beide spelen een rol in onze omgang met het oorlogsverleden, met dien verstande dat er een duidelijke hiërarchie wordt vooropgesteld. De getuigenissen en voorwerpen uit de eerste zaal zijn het

ruwe materiaal, dat zonder de context en de verklaring van de tweede zaal geen betekenis heeft, niet kan bijdragen tot een helder inzicht en kritisch oordeel. De getuige vertelt wat hem op het hart ligt, wat hem het meest heeft beroerd tijdens de oorlogsjaren. Historische verklaring en analyse spelen hierbij nauwelijks een rol. Omdat de getuige zelf deel uitmaakt van de context, kan hij die context dus niet overzien of zijn eigen verhaal interpreteren.

Wordt de bezoeker in zaal één weliswaar ontroerd door de getuigenissen, pas in zaal twee wordt hij er wijzer van, kan hij afstand nemen van de emoties die door de stemmen werden opgeroepen. Zonder die afstand is een verantwoorde houding en een kritisch oordeel onmogelijk. Dit is de vingerwijzing die in de tentoonstelling is vervat, zowel in de commentaren van de historici als in de begeleidende teksten in de catalogus. Omdat de oorlogsherinnering in Vlaanderen danig is geïnfecteerd met emoties, mythes, trauma's en taboes, net daarom is wetenschappelijke analyse en kritische distantie broodnodig om dit stuk verleden een plaats te geven in het historisch bewustzijn. Geschiedenis is meer dan louter herinnering, dit is de boodschap die de tentoonstelling aan de bezoeker heeft meegegeven.

Tastbaar verleden

Niettegenstaande het belang van de analyse en de contextualisering, sluit de

² BRUNO DE WEVER, MARTINE VAN ASCH, RUDI VAN DOORSLAER, *Gekleurd Verleden*, p. 15

³ *Idem*, p. 13.

tentoonstelling naadloos aan bij de trend die in het museum- en erfgoedlandschap sinds een tiental jaar duidelijk te merken is : een ervaringsgerichte aanpak, eerder dan de bezoeker met historische kennis te overladen. In musea zoals *In Flanders Fields*, Huis van Alijn of het nieuwe Gentse Stadsmuseum STAM, wordt de bezoeker op een multimediale manier binnengeleid in de vreemde wereld van het verleden. Door ervaringen en emoties te stimuleren, wordt de bezoeker met het verleden in contact gebracht. Niet alleen door teksten, documenten of historische voorwerpen te laten zien, ook door de bezoeker een zweem van het onbereikbare verleden te laten horen, voelen en ruiken. Om de aandacht vast te houden wordt gefocust op een onbetekenend personage, een nietig detail of een banale gebeurtenis. Door het uit de context te halen kan een soort historische ervaring of, in Huizinga's woorden, een historische sensatie worden bewerkstelligd. Door het omhulsel van context en verklaring weg te laten, komt de bezoeker als het ware oog in oog te staan met het naakte verleden.

Zonder de context van goed of fout, zullen de stemmen van *Gekleurd Verleden* op menig bezoeker wellicht een diepe indruk hebben nagelaten. Door de gesproken stem wordt je op een meer directe manier geraakt dan door een stuk tekst, een object kan het verleden tastbaarder maken dan de uitleg over dat object, een foto of een filmfragment zegt vaak meer dan een geleerd commentaar. Het oorlogsverleden opnieuw tastbaar en zichtbaar maken,

zo verantwoorden de initiatiefnemers de tentoonstelling in de catalogus ⁴. Er is bewust gekozen om de bezoeker in een eerste fase in contact te laten komen met de concrete details en anekdotes uit het dagelijkse leven, waarbij de verklarende context van oorlog en bezetting wordt uitgesteld : eerst de ervaring, pas daarna de kennis van het verleden.

In de relatie met de herinnering krijgt de bezoeker de kans zich in te leven in de wereld van de getuige. Inleving en betrokkenheid doen hier de afstand tot het verleden vervagen. De inleving en de ervaring van het verleden lijkt hier dus van een fundamenteel andere aard dan het verwerven van kennis van dat verleden. In de ervaring heeft de bezoeker de neiging in de huid van de getuige te kruipen. In de kennisverwerving neemt hij afstand tegenover de getuigenis om het in een context te plaatsen, te analyseren en te verklaren.

Herinnering versus geschiedwetenschap

Ondanks deze fundamentele verschillen wordt de relatie tussen de herinnering van de getuige en de verklaring van de historicus in de tentoonstelling helder en onproblematisch voorgesteld : de getuigenissen zijn de bronnen, de grondstof die door de historische wetenschap wordt bewerkt en geïnterpreteerd om tot een rationele verklaring en een kritisch oordeel te komen. Herinneringen zijn ingrediënten van geschiedenis. Het ene

4 *Idem*, p. 12.

staat in dienst van het andere, herinnering is ondergeschikt aan interpretatie en geschiedwetenschap.

In de visie van de historicus die zijn vak als wetenschap wil verdedigen, zijn de emoties in de historische ervaring weliswaar een lokmiddel om aandacht voor het verleden te wekken, maar spelen geen rol in uiteindelijke beoordeling en de kritische houding ertegenover. Meer zelfs, emoties zullen de kritische distantie en de wetenschappelijke kennis eerder hinderen dan helpen. Dat emoties het objectiviteitsideaal in de weg staan, is onder historici een algemeen aanvaarde stelling. Objectiviteit kan je pas bereiken door het onderwerp in een context te plaatsen. Contextualisering is dan ook de hoeksteen van de wetenschappelijke verklaring. Context is de heilige koe van de historische interpretatie. Een getuigenis of een artefact uit het verleden zonder context aan een publiek tonen, lijkt dan ook heiligschennis. In de catalogus wordt dan ook benadrukt dat de getuigenissen bronnen zijn die in een kritische context moeten worden geplaatst, de analyse en de contextualisering zijn broodnodig.

Het is de bedoeling van deze tekst om het contrast tussen herinnering en geschiedwetenschap, zoals die in de tentoonstelling tot uiting kwam, te problematiseren. De basisidee is hierbij dat herinnering en geschiedwetenschap elk een geheel andere relatie met het verleden tot stand brengen. Vooropstellen dat herinneringen bronnen zijn die slechts waarde hebben wanneer ze worden ingekapseld in het raamwerk van de interpretatie en de verklaring, doet tekort aan het historisch bewustzijn of de

veelkleurigheid van onze relatie met het verleden. De stemmen uit de oorlog klinken als het ware als een andere dimensie van onze relatie met het verleden, een dimensie die in de verklaringen van de historici onuitgesproken en onderbelicht blijft. Deze dimensie is die van de ervaring van het verleden, die is tegengesteld aan de kennis van het verleden. De reflectie over de ervaring van het verleden is de voorbije jaren een thema geworden in de geschiedtheorie en de literatuur over herinnering en herdenking. Steeds wordt hierbij benadrukt dat herinnering en geschiedschrijving twee verschillende, aan elkaar tegengestelde modi zijn van onze omgang met het verleden. Enerzijds werken ze op elkaar in en versterken elkaar, anderzijds kan de herinnering niet zomaar aan de geschiedwetenschap ondergeschikt worden gemaakt.

Een groeiend probleem

De problematiek van de herinnering is allang geen aanhangsel van de wetenschappelijke geschiedschrijving meer, sinds een tiental jaar is het doorgedrongen tot het hart van het historische bedrijf. De tweespalt tussen geschiedenis en herinnering staat hoog op de agenda van zowel historici als geschiedtheoretici. Zonder twijfel heeft dit te maken met de veranderende tijdsgeest van de laatste decennia. Met de geopolitieke verschuivingen sinds de teloorgang van het Oostblok, de globalisering, de opkomst van internet en nieuwe media, de dreiging van het terrorisme is er in de Westerse wereld een andere relatie tot het verleden gegroeid. De tijd lijkt sneller vooruit te hollen, waardoor het verleden sneller verdwijnt.

De onzekere toekomst laat ons meer en meer naar het verleden omkijken. Dit heeft een ware herinneringscultus doen ontstaan, een voedingsbodempaaruit een geheel nieuwe tak van geschiedbeoefening is ontstaan: de erfgoedsector.

De omgang met het verleden is geen privilege van de historicus meer; allerlei populariserende, op herinnering gerichte vormen brengen de geschiedenis bij een breed publiek. De maalstroom van de 'vermarkting' dreigt daarbij vaak minder aantrekkelijke aspecten van het verleden weg te drukken. Daaraan is in onze samenleving weinig te doen, ondanks het gewekelaag van sommige historici⁵.

In een recent verschenen bundeling van teksten over herinneren en vergeten, stelt de Nederlandse historicus Willem Frijhoff⁶ dat de historici, in zoverre ze zich vastklampen aan hun wetenschappelijke aanspraken, een groot en steeds groeiend probleem hebben: hun eigen vakmanschap laten aansluiten bij de omgang en de betrokkenheid met het verleden bij het grote publiek. Hoe kan de historicus zijn kennisideaal laten aansluiten bij het pretentieloze *infotainment* waarmee een breed publiek met het verleden in aanraking komt, bij de 'vererfgoeding' en de *memory boom*?

Over de rol van de herinnering bestaan veel misvattingen. Veel historici denken nog

steeds dat herinneringen louter bijdragen aan de kennis van het verleden. In hun ogen is het uiteindelijke product van onze omgang met het verleden een evenwichtig, gecontextualiseerd, verklarend geschiedverhaal zonder emotionele betrokkenheid of waardeoordeel. Herinneringen, ongeacht of ze op historische waarheid berusten, kunnen in deze visie ook zelf onderwerp van geschiedschrijving uitmaken. In dat geval wordt onderzocht welke vervormingen het verleden in de herinnering ondergaat, welke maatschappelijke en ideologische invloeden hierbij een rol spelen. Hier wordt een geschiedenis van de herinnering geschreven, zonder in te gaan op wat er in de herinnering zelf eigenlijk gebeurt, in welke relatie het ons tegenover het verleden plaatst.

Subject en object

Om dieper in te gaan op de rol van de herinnering tegenover de geschiedwetenschap, van de ervaring tegenover de kennis van het verleden, behoeven we een geschiedtheoretisch kader en enkele filosofische begrippen. De historicus en zijn onderwerp zijn het subject en het object. De relatie tussen subject en object is in de geschiedwetenschap geheel verschillend van de relatie tussen de herinnering en het verleden. In het ene geval is de kennis het resultaat van de strikte scheiding en afstand tussen

5 NICO WOUTERS in het opiniestuk "Erfgoedsector slachtoffer van eigen succes", in *De Standaard*, 29.4.2011

6 WILLEM FRIJHOFF, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving*, Nijmegen, 2011. Frijhoff is emeritus hoogleraar van de Vrije Universiteit Amsterdam en momenteel als gasthoogleraar verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen in het onderzoeksprogramma "Memory: cultural and religious identities".

subject en object, basisvoorwaarde voor elke wetenschappelijke activiteit. In het andere geval is de ervaring het resultaat van de fusie tussen subject en object. In de ervaring vallen subject en object als het ware weg, ze versmelten met elkaar

om opgezogen te worden in de ervaring van het verleden. Het verleden als object waarmee men een relatie aangaat, blijkt in het ene geval een geheel ander 'ding' te zijn, een geheel andere ontologische status te hebben. Ervaring van het verleden

- Niche met het verhaal van Mona Verhage, wiens ouders Joden lieten onderduiken. Op de foto aan de wand staat de kleine Norbert Obstfeld bij de kerstboom. Tijdens diens jarenlange onderduikperiode zal hij voor Mona als een kleine broer worden, een relatie die tot op de dag van vandaag is blijven bestaan.
(Foto stad Gent)

levert geen historische kennis *stricto sensu* op, maar leert ons wel iets over hoe het verleden zich aan en in ons kan manifesteren.

Het onderscheid tussen ervaring en kennis van het verleden is tevens bepaald door een onderscheid in de waarneming, verbeelding of conceptie van de tijd en het tijdsverloop. In de geschiedwetenschap en de kennis van het verleden wordt de tijd als het ware als ruimte, in ruimtelijke termen geconcipeerd. Zoals we ons in de ruimte kunnen verplaatsen, zoals we de ruimte kunnen overzien en beheersen, zo ook kunnen we met tijd en tijdsverloop omgaan, feiten in contexten plaatsen, gebeurtenissen interpreteren in het kader van wat voor- en nadien plaatsvond. In de herinnering en de ervaring van het verleden wordt tijd niet als ruimte maar veeleer als duur ingebeeld, als een voortschrijdende stroom waarin we worden voortgestuwd.

Herinnering is ook altijd het besef dat het verleden onbereikbaar is. In de herinnering zijn we ons bewust van de spanning tussen toen en nu. De ervaring van het verleden is een ervaring van de spanning, van de onoverbrugbare kloof tussen heden en verleden. Omdat het oorlogsverleden zulke ingrijpende, intense of traumatische ervaringen heeft veroorzaakt, is de spanning des te groter, lijkt de afstand zich te vernauwen, te worden samengedrukt. De herinneringen

zijn zo intens dat het verleden ons als het ware achtervolgt, op de hielen zit. Traumatische gebeurtenissen kunnen niet worden ingebed, gecontextualiseerd of op afstand gehouden in een ruimtelijke verbeelding van de tijd. Ook na decennia steken ze steeds weer de kop op in het historisch bewustzijn als slapende monsters in de krochten van onze ziel. Herinnering is ook steeds het opnieuw verinnerlijken, her-inneren, zich bewust zijn dat het verleden in het innerlijk voortleeft.

Régime d'historicité

De rol van de herinnering in ons hedendaags historisch bewustzijn en het veranderende tijdsbesef is door de Franse geschiedtheoreticus François Hartog aangeduid in termen van het “*régime d'historicité*”⁷. Dit begrip kent sinds enkele jaren een steile opgang en is gemeengoed geworden in geschiedtheoretische discussies. Een mooi voorbeeld hoe het voor de thematiek van trauma en herinnering wordt ingezet, is de bundel *Performing the past*, geredigeerd door enkele van de bekendste historici uit het internationale onderzoeksveld van de oorlogsherinnering⁸.

Volgens François Hartog zijn we sinds de laatste decennia van de vorige eeuw in een ander tijdsregime terechtgekomen, een andere matrix waarin het verleden wordt verbeeld. Sinds de Verlichting

7 FRANÇOIS HARTOG, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Parijs, 2002.

8 KARIN TILMANS, FRANK VAN VREE, JAY WINTER, *Performing the Past. Memory, History and Identity in modern Europe*, Amsterdam, 2010.

leefden we in een modern regime van historiciteit, waarin de geschiedenis werd ingebeeld als een doelgericht proces, dat wetenschappelijk kan worden bestudeerd. Hij stelt dit moderne regime van weleer tegenover het huidige, “presentistische” regime. Werd het moderne regime beheerst door de geschiedbeoefening als wetenschap, met een ruimtelijke opvatting van het tijdsverloop en de cognitieve beheersing van het verleden, in het “presentistische” regime heeft de herinnering de overhand. Het heden verandert zo snel in een verleden, dat de hang om het vast te houden des te groter is. De drang naar rationele kennis heeft plaatsgemaakt voor de emotionele ervaring van de radicaal andere wereld van het verleden. Niet de continuïteit van verleden en heden, maar de desintegratie en de breukervaring overheersen. Het verleden leent zich tot meer dan geschiedwetenschap alleen, of in Hartogs woorden : “*the presence of the past, the evocation and the emotions win out over keeping a distance and mediation*”⁹.

Een van de medeauteurs van de publicatie is de Nederlandse geschiedtheoreticus Chris Lorenz. Zijn bijdrage over “de plotse aanwezigheid van het verleden” leest als een fascinerende analyse van het “presentistische” regime in onze hedendaagse herinnering en performances

van het verleden¹⁰. Stond Lorenz sinds jaren bekend als een tegenstander van postmoderne denkers die de kennisclaims van de historici wilden onderuithalen¹¹, hier erkent hij dat de fundamentele veranderingen in onze relatie met het verleden het objectiviteitsideaal hebben verdrongen. In het “presentistische” regime worden we ons bewust dat het niet de kennis, maar wel de herinnering en de ervaring is die onze omgang met het verleden bepaalt. Ervaring is primordiaal, gaat vooraf aan kennis. Het is de ervaring waarin het object – het verleden als radicaal andere realiteit –, ontstaat. Pas nadat het object is gevormd in ons historisch bewustzijn kan men er zich van distantiëren en het wetenschappelijk onderzoeken. Dit is ook de vaststelling van Willem Frijhoff, die de herinnering als kernbegrip van de hedendaagse cultuurwetenschappen ziet : “herinnering is inherent aan geschiedenis, het is haar basisoperatie”¹².

Context, decontextualisering en trauma

De overgang van het moderne naar het “presentistische” regime is ook van belang voor de problematiek van contextualisering en decontextualisering. Was contextualisering het credo van de geschiedwetenschap, in het

9 François Hartog geciteerd in KARIN TILMANS, FRANK VAN VREE, JAY WINTER, *Performing the Past...*, p. 90.

10 CHRIS LORENZ, “Unstuck in time. Or : the sudden presence of the past”, in KARIN TILMANS, FRANK VAN VREE, JAY WINTER, *Performing the past...*, p. 67-104.

11 Zie de opeenvolgende herziene drukken van zijn *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam, eerste druk 1987, waarin hij naar eigen zeggen steeds “meer tegengas” gaf tegen het scepticisme en relativisme, zie de vierde druk, 1994, p. 11.

12 WILLEM FRIJHOFF, *De mist van de geschiedenis...*, p. 78.

“presentistisch” regime zal het verleden zich pas door het weghalen van context, door decontextualisering, in een huiveringwekkende naaktheid kunnen tonen. Dit betekent allerm minst dat historische kennis plots waardeloos wordt. Het betekent wel dat door een object, foto of een stem uit het verleden te ontdoen van het carcan van de context, er ruimte vrijkomt voor een andere omgang met het verleden. De distantie, de scheiding tussen object en subject wordt teniet gedaan. De dialectiek van contextualisering en decontextualisering maakt ons gevoelig voor een andere wijze van omgaan met het verleden.

Vooraleer we de vraag stellen hoe kennis van het verleden *überhaupt* mogelijk is, is er de vraag hoe het onderwerp van het historisch bewustzijn eigenlijk tot stand komt. Hoe en waarom kon er in de Westerse wereld ooit een discipline ontstaan die van het verleden een onderwerp van wetenschappelijk onderzoek kon maken? In zijn werk over de sublieme historische ervaring beschrijft Frank Ankersmit het trauma, de traumatische relatie met het verleden als fundament van het Westerse historische bewustzijn en contrasteert het met een niet-traumatische relatie. Zonder trauma kan de historische realiteit in kaart gebracht worden, ‘gedomesticiseerd’ en beschreven als een vertrouwde wereld die aan de onze voorafging. In het trauma

verdwijnen al deze zekerheden, waarden en verwachtingen¹³.

Geschiedenis als een realiteit die radicaal verschilt van de onze, kan alleen als resultaat van een collectieve traumatische ervaring tot stand komen. Hierin ziet Frank Ankersmit de onverbreekbare band tussen de geschiedschrijving, de ervaring van het verleden en de gruwel van de geschiedenis. De traumatische relatie met de gruwel van de geschiedenis zal ons veel meer in de greep houden dan het voldaan terugblikken op een glorieus verleden. Het trauma is dan ook het psychologische equivalent van de filosofische categorie van het sublieme, van de sublieme ervaring van het verleden¹⁴. Het sublieme combineert fascinatie en huiver, aantrekking en angst. Ze kenmerkt een relatie met het verleden die doorheen alle cognitieve categorieën breekt, die voorafgaat aan een gedistantieerde en kritische blik op de geschiedenis. In de traumatische relatie met het verleden, in de sublieme historische ervaring wordt de geschiedenis, het object van de historicus, als het ware geboren. De paradox hierbij is dat het niet kan worden vergeten of een veilige plaats in de herinnering krijgen. Het blijft een onverwerkt verleden. Trauma’s blijven voortspoken: we zijn ons bewust dat we ze niet op een normale manier kunnen herinneren. In het historische bewustzijn en de identiteitsvorming

13 *Sublime Historical Experience*, Stanford, 2005 en de herwerkte Nederlandstalige versie *De sublieme historische ervaring*, Groningen, 2007. Frank Ankersmit is professor emeritus in de geschiedtheorie van de Universiteit Groningen en sinds een kwart eeuw wereldwijd een van de toonaangevende geschiedtheoretici. Op 18 maart jl. kreeg hij voor deze verdienste een eredoctoraat van de Universiteit Gent.

14 FRANK ANKERSMIT, “Trauma and Suffering: A Forgotten Source of Western Historical Consciousness”, in JORN RÜSEN (red.), *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*, Oxford/New York, 2002, p. 72-85.

is historische kennis het resultaat van associatie, verbinding van verleden en heden. In de traumatische relatie met het verleden gaat het niet om associatie, maar om dissociatie, een hardvochtig stuk verleden waartoe we emotioneel noch rationeel toegang hebben.

Terug naar *Gekleurd Verleden*

Na deze beschouwingen over distantie, context, historische ervaring en trauma komen we terug bij de tentoonstelling *Gekleurd Verleden*. Met het contrast tussen ervaring en kennis van het verleden in gedachten, kunnen we ons afvragen in hoeverre de bezoeker het parcours zal hebben doorlopen dat de historici voor ogen hadden. Dat de bezoeker geraakt wordt, dat de verhalen van de getuigenis tot nadenken stemmen, leidt geen twijfel. Zal de doorsnee bezoeker bij het verlaten van de tentoonstelling echter in staat zijn om een kritisch oordeel te vellen? Zullen de commentaren van de historici in de tweede zaal doorwegen om de emoties en ontroering van de eerste zaal te kunnen verwerken? Is de kennis van het verleden een remedie tegen de herinneringen en de trauma's, waaraan de getuigen hun stem verlenen?

In onze theoretische reflectie is het duidelijk geworden hoe belangrijk het is om verschillende vormen van omgang met het verleden te onderscheiden. Herinnering stelt ons in een geheel andere relatie met het verleden dan historische kennis. Ervaring van het verleden leidt ons naar vragen hoe geschiedenis *überhaupt* als onderzoeksobject kan ontstaan, nog voordat het wetenschappelijk kan worden bestudeerd. Aandacht voor de

problematiek van de historische ervaring en het contrast met historische kennis, zijn voorwaarde voor een meer verantwoorde appreciatie van het oorlogsverleden. Sluit de wetenschappelijke benadering van het verleden zich op in de rigide scheiding tussen object en subject, dan ontgaat haar een essentieel element van onze omgang met het verleden. Richt de professionele historicus zich op de finaliteit van een gecontextualiseerde, rationele en evenwichtige analyse van het oorlogsverleden, dan verdwijnt een fundamenteel aspect van ons historisch bewustzijn in de mist van de geschiedenis, om Willem Frijhoffs term te herhalen. De drang om het verleden volledig aan onze kennisdrang te onderwerpen, kan dus nooit voldoende recht doen aan alle aspecten en problemen die opdoemen bij onze relatie met het verleden. Theoretische reflectie zoals Frank Ankersmits werk over de sublieme historische ervaring zijn dan ook geen verwerping, maar een bijstelling van de pretenties van de traditie van een op wetenschap en kennis gerichte geschiedbeoefening.

De stem van de bezoeker

Bij het verlaten van de tentoonstelling werd de bezoeker uitgenodigd zijn mening in te spreken door een videoboodschap in de telebox. Honderden bezoekers deden dat, het levert bijwijlen een verrassende kijk op hoe men is aangesproken door de stemmen uit de oorlog. Een grote meerderheid was heel enthousiast over de opstelling en het concept van de tentoonstelling. Een rode draad in de boodschappen is hoezeer men door de audiofoon, door de intimiteit van de getuigenissen is ondergedompeld in

de oorlog, zonder te worden gestoord door context of historische verklaring. Het biedt “een andere kijk dan een geschiedenisboek”, verwoordt een jonge bezoeker zijn ervaring. “Ik was tot tranen toe bewogen”, meldt een bezoeker die de bezetting als kind had beleefd. In de stemmen horen en voelen velen het zwijgen van de vorige generaties, beseffen velen hoezeer ze het eigen verleden niet hebben verwerkt. Een scholier was aangenaam verrast door de persoonlijke toets van de getuigenissen, kan daardoor het oorlogsverleden beter aanvoelen dan in een saaie geschiedenisles. Zijn enthousiasme is samen te vatten in de quote: “gelukkig was het niet zo geschiedkundig”.

Voor velen is het concept van de tentoonstelling een formule die navolging

verdient, men vindt het spijtig dat de tentoonstelling niet langer blijft opgesteld, sommigen betreuren zelfs dat hij geen permanent karakter krijgt. Het zou een uitstekend middel zijn om komende generaties met het oorlogsverleden in contact te brengen, klinkt het in heel wat commentaren. Een bijzondere reactie in de telebox was die van een vrouw van Kosovaarse origine, die eind jaren 1990 de oorlog in haar land ontvluchtte. De stemmen waren echo's van haar eigen trauma, de stemmen maakten de eigen herinneringen aan de vermoorde familieleden weer springlevend.

Dat er bij het begin van de tentoonstelling wordt benadrukt dat de getuigenissen zonder moreel oordeel of omkadering worden weergegeven, wordt eveneens door velen geapprecieerd. Het laat de

- Bezoekers in de niche met het verhaal van verzetsstrijdster Lily van Oost, die het concentratiekamp Ravensbrück overleefde.
(Foto stad Gent)

bezoeker vrij om in zich in te leven, om zelf de getuigenissen te laten contrasteren met de eigen oorlogsherinneringen. Niet alleen vindt de bezoeker de analyses van de experten heel leerzaam, de opstelling en opeenvolging van zaal één en twee geeft het geheel bovendien een minder bevoogdend effect dan in een traditioneel ontworpen tentoonstelling. Het naast elkaar plaatsen van de getuigenis van een verzetsman en een SS-soldaat lokt natuurlijk ook negatieve reacties uit. Enkele bezoekers drukken in de telebox hun boosheid uit over het feit dat diegenen die fout waren een evenwaardige stem krijgen als diegenen die zozeer hebben geleden in hun strijd tegen de vijand. Hier zijn distantie en sereniteit tegenover het oorlogsverleden uit den boze. Bij menig oudere bezoeker blijft de oorlogsherinnering nog broeiend en intens.

Geen overzicht, wel diepte

In het gros van de reacties wordt duidelijk wat we in het theoretische kader hebben uiteengezet : ervaring van het verleden is iets geheel anders dan kennis, het ene kan niet zomaar aan het andere worden ondergeschikt gemaakt. Historische ervaring en herinnering stelt ons in een geheel andere relatie met het verleden, het verleden is hierin een andersoortig object waarop rationale distantie, contextualisering of wetenschappelijke objectiviteit geen vat hebben. In de herinnering is het verleden iets waarin we nog geheel verwickeld zijn, het maakt deel uit van het bewustzijn en de identiteit. We kunnen

het niet overzien, maar er ons wel van doordringen. Geen overzicht, wel inleving.

Niet gehinderd door de professionele reflex van de historicus, drukt de Gentse schepen van cultuur Lieven Decaluwé zijn appreciatie uit in de inleiding van het begeleidende boek : de historici “hadden geen breed overzicht op het oog, maar wel een kijk in de diepte, ze waren vastbesloten om bij te dragen tot meer relativiteitszin of op zijn minst tot een meer bescheiden blik”¹⁵. De diepte van de herinnering tegenover de overzichtelijkheid van de geschiedwetenschap, de relativiteitszin tegenover de kennisdrang waarmee het verleden te lijf wordt gegaan. De wijze woorden van de schepen vatten de intuïtie van de leek goed samen : ook al wordt het verleden door de historici uitgelegd en verklaard, in de herinnering lijkt de essentie van het contact met het verleden hieraan te ontsnappen. Dat maakt de geschiedkundige analyse niet minder interessant, maar plaatst het contrast tussen ervaring en kennis in een ruimer kader.

De bezoeker krijgt in de eerste zaal van de tentoonstelling de vrije hand om zelf de getuigenissen in zich te laten doordringen. Het concept waarbij context en verklaring in die eerste zaal doelbewust aan de bezoeker wordt onthouden, maakt duidelijk dat de tentoonstellingsmakers uit waren op het bewerkstelligen van een historische ervaring. In zaal twee krijgt de bezoeker de analyse, en komt hij, bewust of onbewust, in aanraking met de tweespalt

15 BRUNO DE WEVER, MARTINE VAN ASCH, RUDI VAN DOORSLAER, *Gekleurd Verleden...*, p. 5.

tussen ervaring en kennis van het verleden. Hierin ligt de grote verdienste van de initiatiefnemers, het verklaart ook de enthousiaste respons van zoveel bezoekers. Niet alleen zijn de makers erin geslaagd een gekleurd beeld van het oorlogsverleden weer te geven, de veelkleurigheid geldt ook voor de verschillende dimensies van onze relatie met het verleden, eerst bepaald door inleving en herinnering, daarna door distantie en wetenschappelijke verklaring.

Dubbelzinnige boodschap

Niettegenstaande deze verdienste gaan de tentoonstellingsmakers ervan uit dat het project pas geslaagd kan zijn als het publiek zich uiteindelijk toch een kritisch oordeel over het verleden vormt. Daarbij drukt men de hoop uit dat die oordelen een dialoog zouden uitlokken en dat velen het oneens zouden zijn met de tentoonstelling.

Een kritisch oordeel kan je pas vormen wanneer je vanuit een zekere distantie tegen dat verleden kan aankijken, wanneer kennis de overhand neemt en emotie en ervaring ondergeschikt maakt aan een afgewogen oordeel. Hierin blijkt de dubbelzinnige boodschap van de tentoonstelling : eerst wordt men uitgenodigd zich in te leven en af te zien van een oordeel tegenover het verleden, daarna verwacht men van de bezoeker wel een kritisch oordeel. Enerzijds biedt de tentoonstelling een diversiteit van herinnering en geschiedwetenschap, anderzijds is er toch weer de reflex om herinnering en historische ervaring in te kapselen in een geschiedwetenschappelijke omgang met het verleden en de theoretische a priori's die daarbij

horen : prioriteit van context en verklaring, ruimtelijke conceptie van het tijdsverloop.

Wat met de bezoeker die de tentoonstelling verlaat zonder afgewogen oordeel ? Ontroerd en aangedaan, verward en overstuurd door het opduiken van de eigen sluimerende oorlogsherinnering, zal menig bezoeker niet in staat zijn geweest om een kritisch oordeel te vormen. Maakt deze bezoeker de tentoonstelling minder geslaagd, zoals de historici vrezen ? Aan de hand van de honderden reacties van bezoekers in de telebox, en na de theoretische opheldering is duidelijk geworden dat het in de omgang met het verleden niet in de eerste plaats gaat om rationele distantie en kritisch oordeel. Historisch bewustzijn wordt aangewakkerd door inleving en ervaring, pas hierin ontstaat het object dat onderwerp is van historische beeldvorming en geschiedwetenschap.

Het trauma van de repressie

In de traumatische relatie komt men op de meest intense manier in aanraking met het verleden. Die aanraking is echter paradoxaal. Het is een bewustzijn dat het verleden niet is verwerkt, geen normale plaats in de herinnering heeft ingenomen en daarom ook niet vergeten kan worden. Een bezoeker van de tentoonstelling wilde haar trauma vertolken door een lange brief voor te lezen in de telebox. Daarin doet ze haar beklag over de onrechtvaardige behandeling van haar vader en de vermeende willekeur van het gerecht tijdens de repressie. De gedaante van haar trauma is dat van een rechter die tijdens het proces was ingedommeld,

moest worden gewekt om vervolgens routinematig een jarenlange celstraf uit te spreken. Geen enkele historicus zal deze vrouw van haar trauma kunnen afhelpen, geen enkel genuanceerd geschiedverhaal over de repressie zal het beeld van de slapende rechter voor de vrouw kunnen contextualiseren.

De problematiek van repressie en amnestie stak recentelijk opnieuw de kop op in de politieke actualiteit. Een politieke partij stak het vuur aan de lont met een wetsvoorstel¹⁶, de minister probeerde te sussen door op te roepen het onverwerkte verleden dan maar te vergeten...¹⁷. Net een oproep als deze is een teken dat een pijnlijk verleden bij sommigen blijft knagen. Willen we ervan af, dan zal het moeite kosten. De paradox luidt dan ook: vergeet niet te vergeten! In de nasleep van de heisa deed een aantal historici van het SOMA een dappere oproep om op een serene en wetenschappelijke manier met het oorlogsverleden om te gaan. Getuigt deze oproep van goede wil en gezond verstand om de spoken van het verleden te bedwingen, toch valt te vrezen dat een meer genuanceerde kijk op de omgang met het oorlogsverleden nodig is. Reflectie over het contrast tussen ervaring en kennis van het verleden, over de tweespalt tussen herinnering en geschiedwetenschap, tussen ervaring en kennis, kan hierbij heilzaam zijn. Wanneer alle archieven openbaar zouden zijn, wanneer alleen over ware feiten zou worden geoordeeld,

ook dan zou het nog ijdele hoop zijn te verwachten dat dit thema bevrijd zou zijn van subjectiviteit, ideologie, emoties en trauma's.

In de tentoonstelling *Gekleurd Verleden* werd duidelijk hoe onwennig historici en de geschiedwetenschap staan tegenover de problematiek van herinnering en historische ervaring. Enerzijds wordt er ruimte gecreëerd voor een omgang met het verleden die niet is geconditioneerd door distantie en context, anderzijds wordt van de bezoeker wel een kritische houding verwacht. Na enige theoretische reflectie en luisterend naar de vele commentaren van de bezoekers, is het duidelijk geworden dat de eigenheid van herinnering en historische ervaring vaak te weinig wordt erkend door de hybride van de historische professie. Willens nillens heeft de fascinerende tentoonstelling de ogen geopend voor een verleden dat zich niet laat temmen of kennen, maar zich des te meer laat herinneren.

Willem Erauw

* WILLEM ERAUW (°1965) is licentiaat geschiedenis (Universiteit Gent), verbonden aan het SOMA. Hij is auteur van *Koningin Elisabeth. Over pacifisme, pantheïsme en de passie voor muziek*, Gent 1995, en publiceerde tal van artikelen over uiteenlopende thema's omtrent cultuur- en ideeëngeschiedenis.

16 Op 12 mei besliste de Senaat een wetsvoorstel van het Vlaams Belang over amnestie in overweging te nemen. Dit gebeurde enkel met de steun van een meerderheid van Vlaamse partijen, een demarche waarover de Franstalige partijen verbolgen waren.

17 Minister van Justitie Stefaan De Clerck in een interview met de RTBF op 14 mei, dat daags nadien opgepikt werd in de hele Vlaamse pers.